

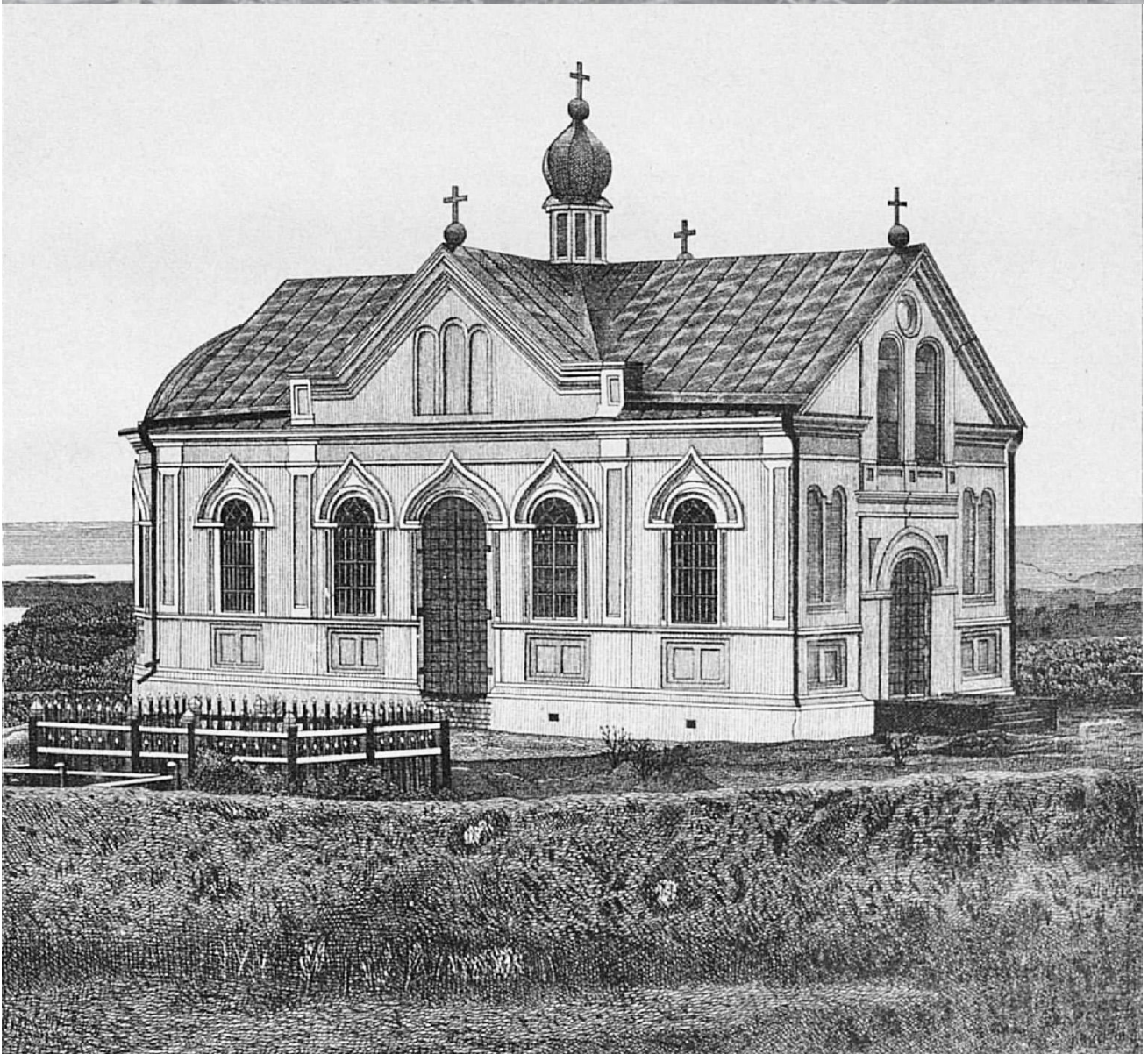
Харлан О.В. Локалізація окремих складових цвинтаря Севастопольського парку в м. Дніпро // Науковий щорічник. Вип. 14. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – К., 2018. – С. 1811-196;

НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК

Історія і культура
Придніпров'я:

Невідомі
та маловідомі
сторінки

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ СКЛАДОВИХ ЦВИНТАРЯ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО ПАРКУ В М. ДНІПРО

Статтю присвячено висвітленню результатів дослідження території сучасного Севастопольського парку в Дніпрі з метою локалізації зниклих складових Севастопольського міського цвинтаря, що існував в Катеринославі-Дніпропетровську до сер. ХХ ст.

Ключові слова: Севастопольський міський цвинтар, Катеринослав, Дніпропетровськ, Севастопольський парк.

Статья посвящена рассмотрению результатов исследования территории современного Севастопольского парка в Днипре с целью локализации исчезнувших составляющих Севастопольского городского кладбища, которое существовало в Екатеринославе-Днепропетровске до сер. ХХ ст.

Ключевые слова: Севастопольское городское кладбище, Екатеринослав, Днепропетровск, Севастопольский парк.

There are results of studying of the territory of the modern Sevastopol park in the Dnipro city, which took place in 2017, are shown in this article. The main purpose of the research was to determine the location of the lost elements of the Sevastopol municipal cemetery, which existed in Ekaterynoslav-Dnipropetrovs'k to the middle of XX century.

Key words: Sevastopol municipal cemetery, Ekaterynoslav, Dnipropetrovs'k, Sevastopol park, memorial place.

Сучасна територія Севастопольського парку в м. Дніпро на цей час позбавлена своєї первинної історії. Ціла епоха викреслена з її контексту, рештки численних доль і досі позбавлені головних інструментів територіального захисту. Зараз це просто меморіальний парк, де важко віднайти і відокремити колишню структуру, колишні складові.

Внаслідок навмисного нівелювання культової складової комплексу історичного цвинтаря утворилася тимчасова порожнина сакрального розуміння існуючої ділянки, яка залишається і сьогодні. Більш того, внаслідок інформаційних прогалин виникає загроза некоректного використання даної території під час створення нових об'єктів, потреба в яких рано чи пізно виникає в ході активізації релігійний процесів сучасного суспільства.

В занедбаному стані знаходиться низка об'єктів парку, окремі важливі складові зникли (надгробки мешканців Катеринослава-Дніпропетровська, Лазаревська церква, каплиця військового кладовища, пропілеї головного входу). Існує потреба в реконструкції парку. Брак коштів не дає можливості її

проведення. Не дивлячись на кілька спроб виконання проекту реконструкції, пропозиції створення нових важливих об'єктів в структурі парку поки лишаються на папері (мал. 1)¹ [1, 228; 2], (мал. 2)², (мал. 3)³.

Мал. 1. Концепція реконструкції парку (НП «Проектреконструкція», 2000-і рр.).

Середовище парку поступово деградує, концепція розвитку та благоустрою території парку вже морально застаріла. Все це створює підстави для випадкових забудов в окремих ділянках прилеглих до парку, що ставить під загрозу середовище парку. За таких обставин неможливо досягнути компромісу або консенсусу у спірних питаннях на території об'єкту та в межах його

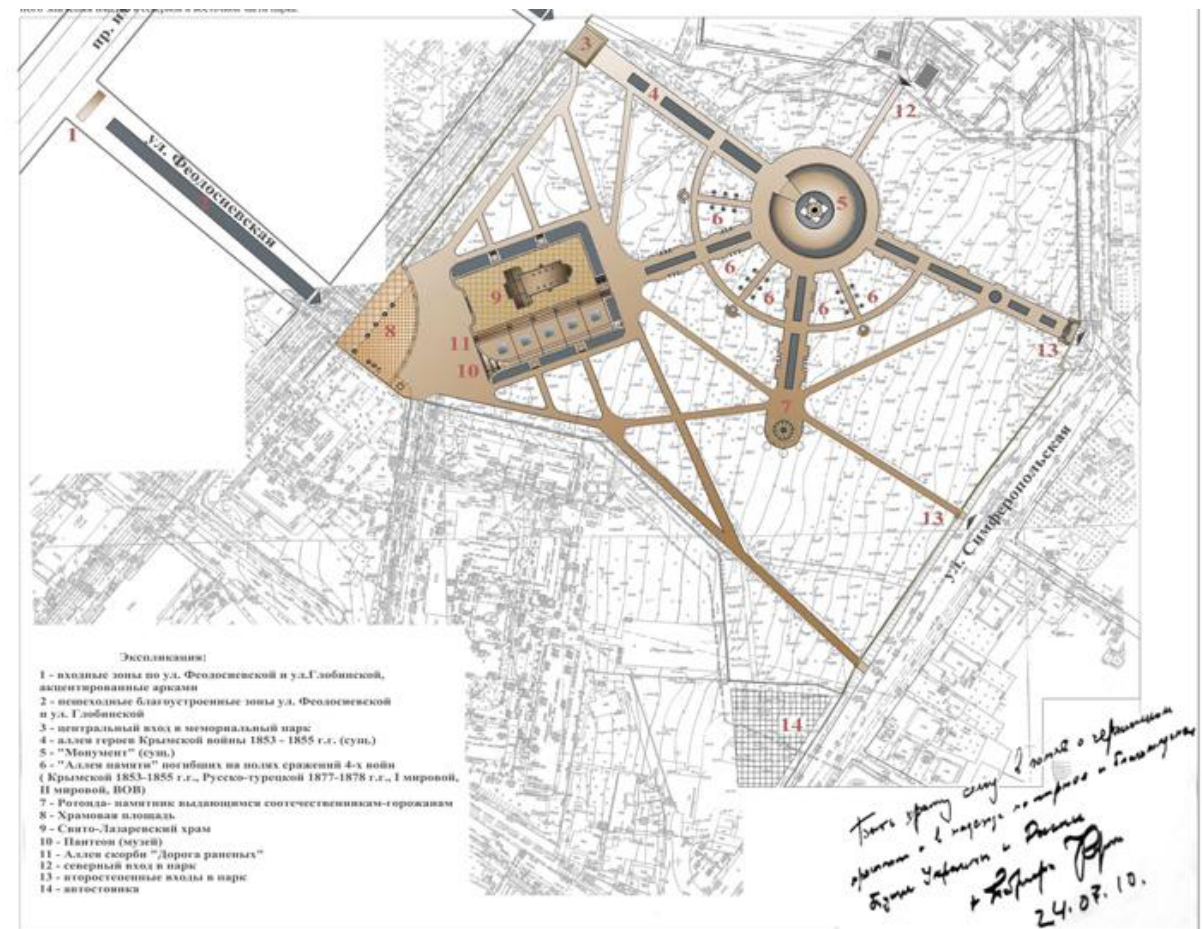
¹ В 2000-х рр. НП «Проектреконструкція» було розроблено концепцію з реконструкції парку (керівник І. Підорван, автори М.Смірнов, Л. Попов, Є. Яшунський, С. Ревський, І. Богданов, В. Тамінзарова, Л.Таслицька, В. Лазебник, Ю. Лінський). Даним проектом планувалося виконати благоустрій вул. Глобинської, збудувати арку парадного входу і реконструювати меморіальну частину

² В 2009 р. розроблено «Проект возродження храма Святого праведного Лазаря Четверодневного в Севастопольском парке г. Днепропетровска» розроблено з ініціативи митрополита Дніпропетровського і Павлоградського Іринія в Придніпровській державній академії будівництва та архітектури (керівник М. Савицький, група архітекторів О. Бондаренко, Г. Фомічев), Саме це проект було затверджено Іренеєм. Автор висловлює подяку О. Бондаренко за представлені матеріали.

³ В 2009 р. розроблено «Концептуальну пропозицію з реконструкції Севастопольського парку в м. Дніпропетровськ» (арх. С. Подолінний, Д. Барабанов). Автор висловлює подяку С. Подолінному за представлений матеріал.

центральної частини для того, щоб стало можливим розробити єдину політику збереження і використання даної території.

Зважаючи на викладене, існує нагальна необхідність розроблення проекту єдиного планування цієї ділянки міського середовища шляхом розроблення детального плану території Севастопольського парку і прилеглих ділянок. Такий план є необхідним інструментом для забезпечення координації дій та досягнення порозуміння між всіма зацікавленими сторонами, що братимуть участь в управлінні міськими територіями. До цих документів повинен бути долучений загальний план дослідження і виявлення окремих історичних об'єктів, що має стати основою для єдиної політики існування парку і окремих об'єктів на його території.

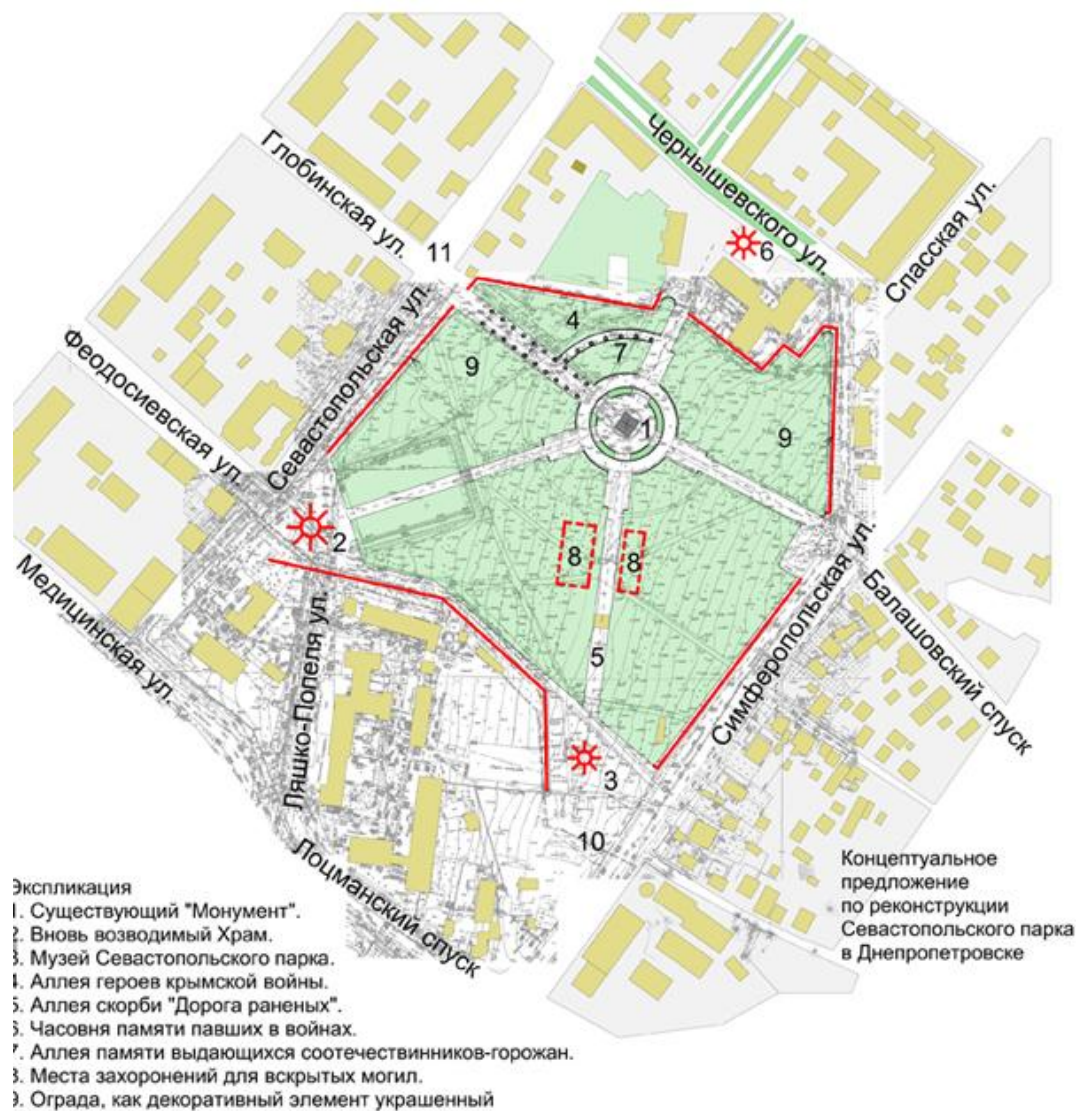
Мал. 2. «Проект возрождения храма Святого праведного Лазаря Четверодневного в Севастопольском парке г. Днепропетровска» (ПДАБА, керівник М. Савицький, група архітекторів О. Бондаренко, Г. Фомічев, 2009 р.) з підписом Іриня.

В даній праці об'єктом дослідження постає територія Севастопольського парку у м. Дніпро з його розпланувально-просторовим устроєм.

Метою роботи є визначення вірогідного місця розташування окремих втрачених на сьогодні складових колишнього Севастопольського кладовища.

Після проведення натурних історико-архітектурних і містобудівних досліджень 2017 р. території Севастопольського парку, фіксації на

картографічній основі об'єктів культурної спадщини в межах історичного комплексу, вивчення історії комплексу і опрацювання джерельної бази основним завданням даної роботи постає створення схеми локалізації місця ймовірного розташування втрачених складових. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як міське середовище, його фрагменти, архітектурні та меморіальні об'єкти, окремі будівлі і споруди), то для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу, методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи суто емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування.

Мал. 3. «Концептуальну пропозицію з реконструкції Севастопольського парку в м. Дніпропетровськ» (ПДАБА, арх. С. Подолінний, Д. Барабанов, 2009 р.).

Результати роботи може бути використано при розробленні пропозицій щодо можливості увічнення пам'яті видатних особистостей міста, для створення елемента нового повноцінного культурно-історичного ландшафту

міста, функціонування і розвитку інфраструктури парку в загальному культурно-освітньому процесі Дніпра. Отримані матеріали може бути покладено в основу формування (або корегування) концепції реконструкції парку з певною планувальною структурою, акцентами та ідеологією. Також, під час археологічного дослідження місць зруйнованих культових об'єктів створена схема допоможе орієнтуватись фахівцям-археологам щодо вірогідних місць шурфування.

Сучасна модернізація українського суспільства потребує оптимальної та придатної для більшості населення України моделі національної та громадянської ідентичності, яка б враховувала соціокультурну, етнокультурну та мовну регіональну специфіку. Тож, в контексті виокремлення чинників та механізмів формування національної ідентичності вельми важливим є історико-культурна складова, без якої неможливо об'єднати людей і створити повноцінну модель загальнонаціональної та загальногромадянської ідентичності.

Усі надбання людства – соціум, історія, держава – мають перевірятися достоїнством індивіда, його неперехідною значущістю та відповідальністю перед самим собою. Національна і етнічна ідентичність виникає в результаті «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, що прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [28, 62-74].

Одним з важливих чинників постання етнічної самості людини є її територія мешкання – не просто ділянка землі, простір розселення, а сакральна реальність, що набуває своїх неповторних рис. Нажаль, в наслідок історичних обставин, ідеологічних та політичних чинників ХХ ст. всі населені пункти України, їх сакральна та історико-культурна ідентичність зазнали нищівної руйнації.

Дніпро – місто, яке в силу історичних подій і обставин також було позбавлене своєї історико-культурної ідентичності⁴. Козацьке поселення Половиця ідентифікувало себе з різними часовими вимірами: циклічним часом, незмінним для всіх архаїчних аграрних культур, де важили природні пори року, паралельно тривав відлік християнського біблійного часу. Катеринослав існував з привнесеним «московським» часом та Жовтневим переворотом. Індустріальний Дніпропетровськ, що, одного разу запустивши в рух історію, залишався в ній навіки як неперехідна, постійна повторюваність (в актуалізації цього повтору – глибокий ритуальний смисл ювілеїв). Значну позитивну роль в підготовці майбутніх змін в національній культурі мав період перебудови. Вельми актуальними є сучасні напрями спрямовані на демократичне оновлення суспільства та розвиток і затвердження забутих або свідомих зневажених національних цінностей.

Важливим проявом збагачення змісту духовного життя суспільства є формування його специфічних структур в окремих регіонах, містах. Має місце

⁴ Про це говорилося на круглому столі «Олександр Польша та питання увічнення його пам'яті у м. Дніпро» від 23.12.2016 р. [12; 16];

визначення особливостей Дніпра в основу яких покладено зв'язок з традиціями, формами національної культури що побутували в даному регіоні.

Провідне місце у формуванні зазначених структур посідають відомі діячі краю. Серед «нових» (замовчуваних, або просто забутих) яскравих особистостей регіону, які знайшли спокій на колишньому Севастопольському цвинтарі, доволі помітними є постаті О. Поля, І. Манжури⁵, А.Кашенка⁶, А.Валуєвої (уродженої Мунт)⁷, Ф.Літке⁸, А.Кучеренка⁹, В.Орлова¹⁰, подружжя Бурмейстерів¹¹, М.Лебедева¹² та інш. [7, 258-260].

Серед згаданих особистостей не можна оминати ім'я О.М.Поля – провісника прийдешнього економічного розвитку регіону, який певним чином вплинув не лише на розвиток економічний, а й культурний вимір розвитку Катеринослава-Дніпра. Добре відомо, що на сьогодні в наслідок широкомасштабного ідеологічного втручання знищено одну з важливих складових його біографії – місце поховання і увічнення.

Про заслуги і вагу особистості Олександра Миколайовича говорить те, що в 1889 р. в Дворянському зібранні при обговоренні питання про встановлення пам'ятника йому за життя (!), вказувалося що він «оживив край і воскресив м. Катеринослав». В 1905 р. А. Синявський вказував, що для увічнення пам'яті О.М. Поля на Криворізьких рудниках (які відкрив Поль) французькою компанією було встановлено пам'ятник, в Катеринославі губернським земством було збудовано музей на його ім'я (тут було розміщено всі його колекційні археологічні, історичні та мінералогічні зібрання), його було обрано почесним громадянином міста, його ім'я було вирізьблене на почесній мармуровій дошці в залі міської думи, його портрет було розміщено в залі Потьомкінського палацу, на його ім'я було затверджено стипендію в Санкт-Петербурзькому інституті і в Катеринославському реальному училищі. Дмитро Яворницький писав про Поля: «...Ім'я його вічно перебуває для всього краю: без сумніву, в недалекому майбутньому, увічниться безсмертним монументом...» [7; 8; 24; 25; 31, 1; 32, 1].

Протягом ХХ ст. всі нагадування про цю видатну людину як і про багатьох інших було стерто. Дослідникам довелося ретельно опрацьовувати історичні джерела, щоб віднайти міський будинок де проживав Поль [13, 54-59]. Кожну сторінку його життя доводилося повертати збираючи по крихтах розпорошені дані. Однак, в силу історичних подій одна важлива сторінка його

⁵ Визначний український поет, фольклорист і етнограф, останні десять років життя якого нерозривно пов'язані з Катеринославом, помер в 1893 р.

⁶ Відомий український історик, видавець і громадський діяч, помер в 1921 р.

⁷ Дитяча письменниця і громадська діячка, померла в 1902 р. Окремі автори вказують на мармуровий надгробок письменниці у вигляді білого янгола, що розташовувався неподалік від храму.

⁸ Правнучка відомого адмірала, мореплавця і дослідника Арктики Ф. Літке.

⁹ Відомий дитячий лікар.

¹⁰ Член Катеринославського окружного суду.

¹¹ Член земської управи М. Бурмейстер з дружиною Анастасією (уроджена Беллінсгаузен, племінниця Ф. Беллінсгаузена).

¹² Ректор Катеринославського гірничого училища.

життя все ще залишається «поза увагою». Повернення її для сучасників залишається важливою і давньою метою дослідників¹³.

В контексті руйнування старих ідеологій, зміна орієнтирів, розвінчання колишніх «героїв» і формування-повернення нового культурно-історичного ландшафту міста, актуальним є відтворення історичної справедливості для вшанування пам'яті видатного громадянина, почесного мешканця міста Олександра Миколайовича Поля.

Для відновлення надгробку над могилою О.М. Поля слід локалізувати місце розташування його поховання. Зібрання історичних джерел, обробка і аналіз інформації дозволять зосередити пошукові роботи в правильному напрямку і звузити місце локалізації.

У разі локалізації могили видатного діяча заслугоує на увагу створення пам'ятника безпосередньо над похованням, або ж створення пам'ятника-нагадування поруч з залишками Лазаревського храму колишнього Севастопольського кладовища.

Даний захід допоможе репрезентувати локальну колективну свідомість та колективну пам'ять громадян міста, він цілком впишеться в феномен суспільного «пригадування», коли у суспільну пам'ять повертаються образи минулого, ізольовані до того у межах міста та краю в цілому, позбавлені права на репрезентацію у офіційному просторі.

Севастопольське кладовище певним чином вплинуло на формування структури усього прилеглого району [23, 279; 27, 151-157]. Воно виникло в пер. пол. ХІХ ст. як кладовище для хворих богоугодних закладів за межами існуючих тоді житлових кварталів¹⁴. Первинно воно розташовувалось на схилі пагорбу нижче суч. вул. Симферопольської.

В 1854-1856 рр., на кладовищі було поховано кілька тисяч солдат, що померли в місті від хвороб і ран отриманих під час проведення Кримської військової кампанії.

В 1862 р. кладовище севастопольців було благоустроєним. Після отримання дозволу і благословення від преосвященного Леоніда¹⁵ на будівництво кам'яної поминальної каплиці в травні 1863 р. відбулося її урочисте закладення. З 1863 р. на кладовищі (яке з 1870-го отримає назву Севастопольське) на пожертвування міста була збудована каплиця на честь Воскресіння Лазаря. Дослідники вказують, що під час будівництва цвинтар севастопольців і каплицю відвідували великий князь Микола Олександрович, Олександр II і імператриця. За їх фінансової допомоги будівлю прикрасили в інтер'єрі і ззовні. Роботи продовжувалися до початку 1865 р. На прохання імператора споруду освятили як церкву. Оригінальна якісна споруда храму-

¹³ Меморандум про співпрацю представників органів місцевого самоврядування м. Дніпра та представників наукових, музейних і громадських організацій м. Дніпра – учасників круглого столу «Олександр Поль та питання увічнення його пам'яті у м. Дніпро» від 23.12.2016 р.

¹⁴ Локалізація контурів житлових кварталів навколо цвинтаря – доволі складне на сьогодні завдання. В міській періодиці і довідниковій літературі свідoctва про власників та адреси зустрічаються лише епізодично [17; 22, 22, 45].

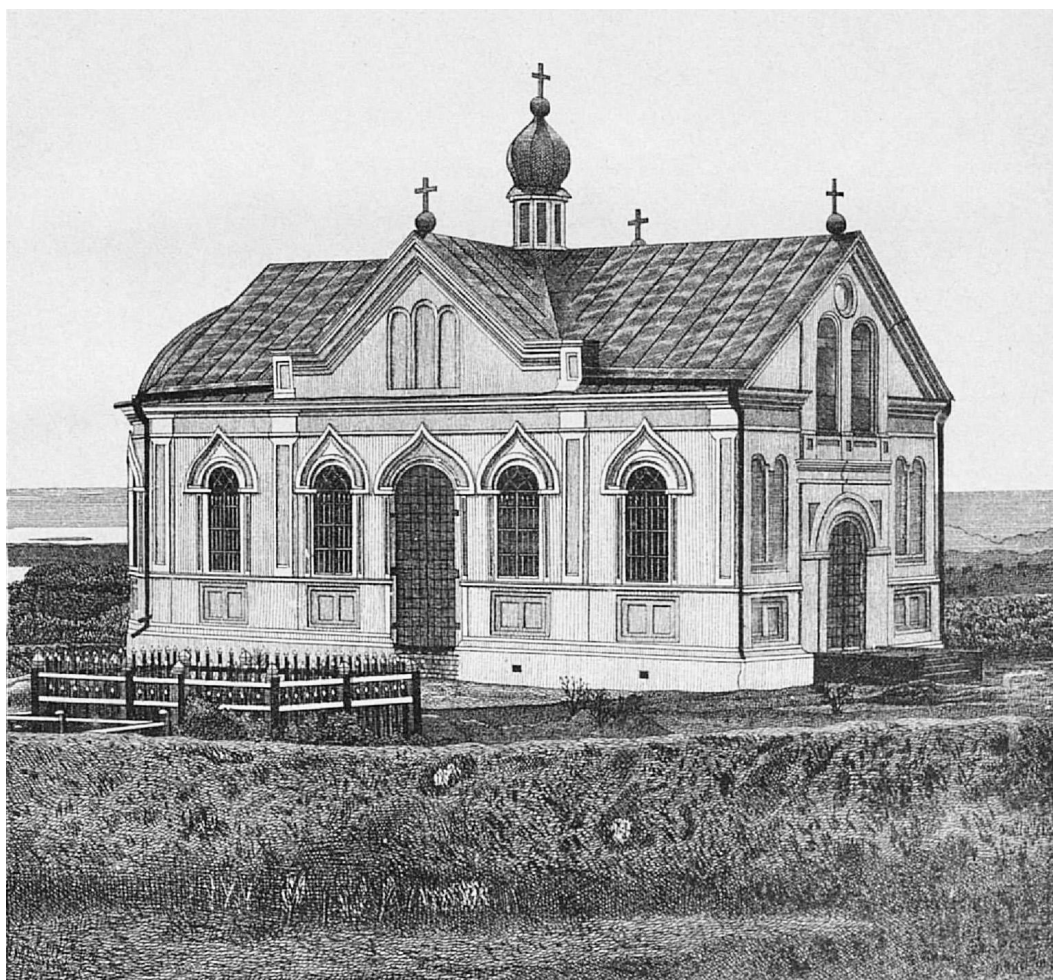
¹⁵ Єпископ Катеринославський та Таганрогський.

пам'ятника розташовувалася західніше від тодішньої ділянки кладовища дещо вище за позначкою рельєфу (мал.4) [30, 247]. Це було пов'язано з слабкістю ґрунтів крутого пагорбу і загрозою їх ерозії навколо кладовища.

В 1870-х роках при Лазаревській церкві було засновано цивільне кладовище, що отримало назву Севастопольського.

В 1914-1917 рр. поруч з кладовищем виникає новий Військовий цвинтар. Був він ретельно розпланований. Ще в 30-х рр. ХХ ст. окремі сліди кладовищ зберігалися.

За радянських часів Лазаревська церква і кладовище були ще до війни закриті і зазнали значних руйнацій. В жовтні 1941 р. церква вже стояла зруйнованою (в неї потрапив снаряд).

Мал. 4. Храм-пам'ятник в первинному вигляді до реконструкції Зовнішній вигляд з північного заходу.

В повоєнний час, 27 липня 1946 р. була прийнята постанова виконкому міськради № 14/1160 «Про закриття Севастопольського кладовища». Через три роки міська влада визначила програму ліквідації кладовища (Рішення міськради № 1088 від 1 вересня 1949 р. «Про ліквідацію Севастопольського кладовища»). На ділянці колишнього кладовища планувалося влаштувати нові оранжерейно-парникові господарства. Мешканцям дозволили перепоховати

прах своїх близьких в іншому місці і дали на це лише два с половиною місяці (цей факт обурило місцевих мешканців) [3; 4; 5; 6; 14].

Згідно з постановою міськвиконкому 1949 р. про ліквідацію Севастопольського кладовища, Лазаревська церква, спалена під час війни, була зруйнована, а надмогильні пам'ятники по-варварськи знищені.

В 1955-1957 рр. на теренах кладовища було влаштовано Севастопольський парк (на честь 100-річчя захисту Севастополя). На високому кургані в середині парку, до якого прямує головна алея, було встановленоobelisk з символами і пам'ятними написами (арх. – О.Б. Петров). На першу пропозицію громадськості про бажання відкрити парк на місці цвинтаря міська влада відповіла рішучою відмовою, мотивуючи це тим, що Севастопольська війна була ганьбою для Російської імперії і краще про неї не згадувати та і багато городян не хотіли втрачати могили предків, що тут розташовувалися.

Більшість дослідників вважають, що курган – пам'ятник захисникам Севастополя було насипано на місці зруйнованої Лазаревської церкви.

На умовному місці поховання Івана Манжури у 1970 р. було встановлено плиту із сірого граніту, із вирізьбленим на ній зображенням поета, поховання О.М. Поля, А.Ф. Кащенко не локалізовані досі. Сам парк, дещо урізаний з півночі новобудовами тривалий час знаходився у занедбаному стані. На поч. 2000-х рр. міськвиконком прийняв рішення про його реконструкцію. Певний час велися роботи з реставрації пам'ятника захисникам Севастополя 1854-1855 рр. і створення концепції реконструкції парку.

Катеринослав-Дніпро має значний відлік часу існування. Здавалося б, місто досліджується довгий час культурологами, істориками, істориками архітектури, мистецтвознавцями, однак поза увагою поля зору дослідників залишається «Катеринослав підземний» – культурний шар міста і археологічні пам'ятки попередніх епох, що розташовуються в сучасних межах міста Дніпро. Зникнення різноманітних історичних об'єктів об'єктивно визначається стрімким ростом і розвитком сучасного мегаполісу, тому вкрай необхідним завданням часу є виявлення і проведення охоронних заходів культурної археологічної спадщини на теренах сучасного міста Дніпро.

Ця передумова вже неодноразово спонукала виникнення міської археології у Дніпрі, однак, не дивлячись на велетенські масштаби нового будівництва програма археологічного вивчення Дніпра відсутня й досі. Окремі локальні роботи в межах величезного міста проведено лише кілька разів! Для успішного вирішення цього завдання, наряду з натурними дослідженнями, необхідними є архівні пошуки, аналіз джерельної бази, визначення найбільш перспективних для археологічного вивчення ділянок історичної території міста.

В контексті ж виконання даної роботи, яка може стати однією з перших складових археологічної програми вивчення Дніпра, відповідно з наміченими метою і завданнями було проведено наступні роботи:

- оцінка збереженості і порівняльного стану історичного ландшафту на теренах Севастопольського парку;

- виявлення зон, перспективних для пошуку археологічних об'єктів (церква, поховання О.М. Поля), і території докорінного перепланування з невідповідним історичним ландшафтом;

- локалізація об'єктів, відомих з письмових, картографічних і інших джерел, і первинна оцінка перспективності пошуку археологічних об'єктів;

Дані завдання допоможуть скласти під час археологічних пошуків звіт виявлених історичних знахідок з можливістю їх локалізації на місцевості (аналіз їх топографічного і культурного контексту), отримати матеріали проведених на території парку археологічних робіт, що в свою чергу дозволить скласти загальну характеристику культурного шару історичного Севастопольського кладовища-парку, доповнити складання переліку вивчених археологічних та архітектурно-археологічних об'єктів катеринославського періоду (XIX-XX ст.) в м. Дніпро, розширить дані дослідження культурного шару в історичному меморіальному місці Дніпра під час вивчення, що включає цілеспрямоване шурфування в центральній частині колишнього кладовища.

На основі зроблених історико-архівних, фондкових, бібліографічних вишукувань і натурних археологічних обстежень і спостережень можливим стане складення узагальнюючої характеристики археологічної спадщини Севастопольського цвинтаря – важливого історико-меморіального об'єкту в історії міста.

Історичний ландшафт Севастопольського парку. Під історичним ландшафтом прийнято розуміти місцевість, характерні риси якої сформувалися в наслідок господарського і культурного освоєння території людиною протягом конкретної історичної епохи, що несе на собі відбиток цих епох і в силу цього є пам'яткою культури.

Найбільш доступним для візуального обстеження елементом ландшафту є рельєф. Враховуючи особливості топографії району Севастопольського парку (висока частина схилу правого дніпрового берега), ситуацію сучасної і колишньої міської забудови, слід визнати, що тут в цілому зберігається давній рельєф з ухилом в бік ріки. Дві ділянки є насипними в межах парку – меморіальний курган і спортивний майданчик (див. схема виділено фіолетовим кольором). Точних прив'язок окремих історичних об'єктів в межах парку до цього не проводилося¹⁶. Рятувальні археологічні розвідки проводилися лише під час виявлення зруйнованого склепу на будівельному майданчику культової споруди в 1996 році.

Про значні нівелювальні роботи, які б суттєво змінили рельєф, поки говорити важко, хоча певну частину ґрунту було зрізано і використано для влаштування двох вищезгаданих насипних ділянок. Перепланування вцілілої ділянки кладовища було змінено повністю. Специфіка містобудівної діяльності 1950-1970-х рр. (будівництво широких транспортних магістралей, прокладка численних інженерних мереж, масова приватна забудова) створило майже нездоланні перепони для локалізації на місцевості об'єктів зі слабо

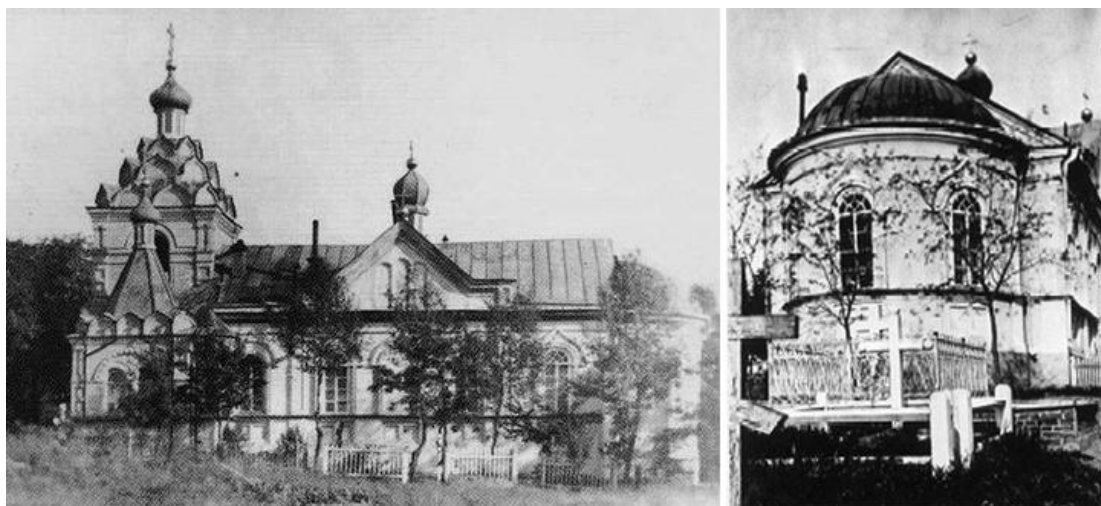
¹⁶ Місцезнаходження храму під курганним насипом – це припущення, поки нічим не підтверджене.

дослідженим культурним шаром (територія некрополя позбавлена надземних частин будівель з довговічних матеріалів і засмічена чисельними будівельними решками об'єктів радянського періоду).

Під час візуального огляду поверховості було виявлено окремі залишки надгробків та колишніх огорож з могил кін. XIX–поч. XX ст. (всі вони розкидані на південь від меморіального кургану і на південний схід від спортивного майданчику. Також в цьому районі було виявлено фрагмент ледве помітного валу, повздожня вісь якого тягнеться майже з півночі на південь (з відхиленням в кілька градусів). На валу висаджено дерева. Можна припустити, що це насип періоду першої реконструкції під парк.

Найбільш перспективним районом пошуків вище означених археологічних об'єктів в межах Севастопольського парку є ділянка на південний схід від меморіального кургану. Мапа Севастопольського цвинтаря складена нами на основі картографічного матеріалу кін. XIX–поч. XX ст., і виявлених архівних та бібліографічних джерел фіксує Лазаревський храм осторонь існуючого меморіального насипу з обеліском. При цілеспрямованому пошуку існує реальна можливість виявити археологічні залишки храму-меморіалу поруч з яким було поховано О.М. Поля.

Заслуговує на увагу певна кількість іконографічних джерел, що допомагають скласти уявлення про культовий комплекс Севастопольського кладовища. На фото кін. XIX- поч. XX ст. добре видно церкву з різних ракурсів, численні поховання з надгробками і огорожами з різних боків споруди. На нашу думку в пошуках поховання О.М.Поля слід приділити увагу дослідженню поховань вздовж південного і східного (вівтарного) фасадів храму (мал. 5), оскільки саме в цих місцях ховалися найповажніші діячі¹⁷.

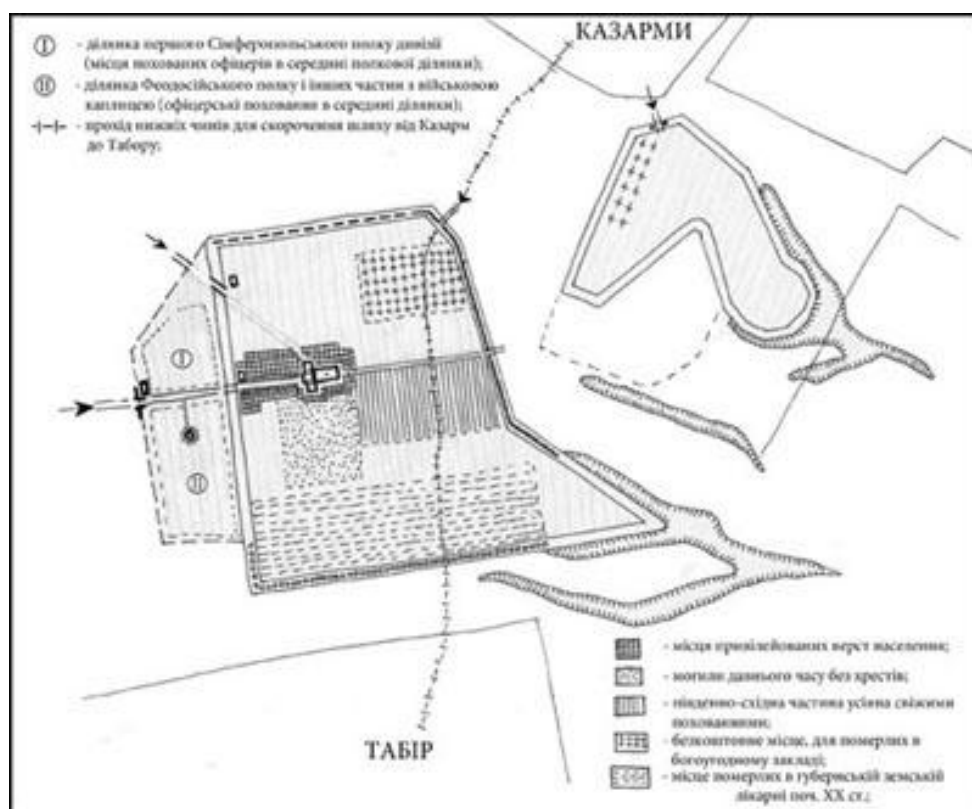
Мал. 5. Храм-пам'ятник після реконструкції. Південний і східний фасади.

Церква будувалася в кілька етапів. Первинний об'єм з прямокутним планом (7,7×15,4 м), поздовжня вісь захід-схід. Зі сходу у вівтарній частині була влаштована кругла апсида (R – 3,1 м). Пізніше з західного боку по

¹⁷ Існує також версія про поховання О.Поля під спудом церкви [8, 11].

центральної вісі було прибудовано дзвіницю (розмір у плані 5,3×5,3 м) з двома бічними компартиментами (розмір у плані кожного 4,9×6,8 м). тож, після реконструкції будівля мала Т-образний вигляд у плані з розмірами 15,1×23,7 м.

На схемі Севастопольського кладовища (мал. 6) розробленій нами на основі низки архівних і письмових джерел вперше вказуються межі ділянок цвинтаря і місця розташування окремих його складових за даними 1862-1916 рр. [10; 11; 15; 18; 19; 20; 21; 24; 25; 26; 29]. В центральній частині схеми розташовано трапецієвидну ділянку з церковною будівлею в середині з двома трасувальними вісями вулиць, що прямували до церкви. Головна ділянка обведена земляним валом з ровом станом на 1862 р. З південної сторони по валу вказано високу дерев'яну огорожу, поставлену в 1907-1908 рр., а з північного боку пунктиром вказано високу решітчасту огорожу. В середині кладовищенської ділянки позначено частини з описом в експлікації схеми. Через територію з півночі (Казарми) на південь (Табір) прокладено щоденний скорочений маршрут військових. Зі сходу позначено ділянку «Забутих могил без хрестів» з брамою і прирізаною пізніше ділянкою військового (гарнізонного) цвинтаря (на 1916 р.). Позначено три балки що обмежували розвиток кладовища у східному напрямку. З заходу, з боку головного входу нанесено дві ділянки військового кладовища, що було прирізано в 1888 р. Окремо вказано ділянку Сімферопольського та Феодосійського полків. На теренах ділянки Феодосійського полку позначено каплицю.

Мал. 6. Схема Севастопольського кладовища за архівними і бібліографічними даними 1862-1916 рр. Реконструкція автора 2016 р.

Друга схема, на якій співставлено історичну схему кладовища з мап різних років з сучасною мапою міста, дозволяє відтворити цілісну картину місця розташування вищезгаданих об'єктів Севастопольського кладовища і меж його розташування в сучасній планувальній структурі міста (мал. 7).

Мал. 7. Схема Севастопольського кладовища за даними планів 1871 р., 1880-х рр., 1904, 1913 рр. на сучасній мапі міста (О.В.Харлан, 2016 р.).

Севастопольський парк являє собою комплекс об'єктів архітектури (наземних та підземних будівель та споруд), історії, археології (некрополі та окремі поховання), монументального мистецтва, історичного ландшафту, садово-паркового мистецтва, які мають історичну цінність. В цілому площа сучасного комплексу становить 5,7548 га [9]. Протягом 1870-1880-х рр. план земельної ділянки кладовища постійно змінювався в наслідок численних самовільних поховань вниз по схилу пагорбу і влаштування ділянки військового цвинтаря для місцевого гарнізону. Неодноразово приділялася увага до поліпшення благоустрою території цвинтаря.

Підсумовуючи, можна сказати, що на даному етапі дослідження головним досягнення є локалізація місця колишнього розташування Лазаревської церкви, яка слугує головним орієнтиром для віднайдення численних поховань поруч з її стінами. Це в свою чергу, спростовує твердження більшості дослідників про розташування фундаменту храму під меморіальним курганным насипом і

уможливило археологічне дослідження території без руйнування об'єкту культурної спадщини.

Основні положення даної роботи покликані знову привернути увагу до зазначеної ділянки і до підземних решток зруйнованих історичних об'єктів. Отримані результати стануть в нагоді для внесення доповнень під час розроблення і корегування «Історико-архітектурного опорного плану м. Дніпро». Хотілося б звернути увагу колег на можливий напрямок майбутніх проектів на території колишнього кладовища, з врахуванням великого культурного значення культового комплексу колишньої церковної ділянки і використанням археологічних досліджень в його межах.

По-перше, археологічне вивчення церковної ділянки дозволить обрати правильний пам'яткоохоронний напрямок, без необдуманого нового будівництва. По-друге, після археологічного вивчення фундаменту Лазаревської церкви та навколишніх поховань, може йтися про розроблення спеціального проекту для реабілітації культового комплексу і увічнення пам'яті похованих тут мешканців міста.

Бібліографічні посилання

1. Андрущенко Н.П., Кавун М.Э., Лопатюк Н.А. и др.; Под общей ред. Н.Н. Кондель-Перминовой/ Днепропетровск. Архитекторы. – Киев: Идательский дом А+С, 2006. – 296 с.

2. Архитектура города // Реконструкция Севастопольского парка. Интернет ресурс: <http://gorod.dp.ua/archi/?pageid=773>.

3. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. Р-416 «Исполнительный комитет Днепропетровского городского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов». – оп.2, спр. 49 «Решения заседания исполкома горсовета №№ 1133-1189 и материалы к ним». Начато: 25 июля 1946 – оконч. 31 июля 1946 г.;

4. ДАДО. – Ф. Р-416 «Исполнительный комитет Днепропетровского городского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов». – оп. 2, спр. 279 «Решения №№ 1025-1093 заседаний исполкома и материалы к ним» 1 сент. 1949 г.;

5. ДАДО. – Ф. Р-416 «Исполнительный комитет Днепропетровского городского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов». – оп. 2, спр. 292 «Решения исполкома горсовета с № 1485 по № 1529 и материалы к ним». Нач. 1 дек. 1949 г.;

6. ДАДО. – Ф. Р-416. Исполнительный комитет Днепропетровского городского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – оп. 2, спр. 308 «Переписка с Советом Министров УССР, облисполкомом и гражданами г. Днепропетровска по вопросу закрытия Севастопольского кладбища за 1949 год»;

7. Дніпропетровськ: минуле і сучасне: оповіді про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / Фоменко А.К.,

Чабан М.П., Лазебник А.І., Лізавенко Г.В., Голуб І.С. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. – 583 с.

8. Екатеринослав и его окрестности // Путеводитель и каталог. Южно-русская областная выставка в Екатеринославе 1910 г. с 1-го июля по 25-е сентября. Составит. А. Авчинников. – Екатеринослав: Тип-я М.С. Копылова, 1910. – С. 11.

9. Кадастрова карта (інтернет-ресурс: <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta>).

10. Кавун М.Е. Історія Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава-Дніпропетровська в контексті культурних трансформацій міста ХІХ-поч. ХХІ ст. // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – Вип. 3. – С. 135-152.

11. Кавун М.Э. «Единственная моя отрада – это три могильных холма». Гражданская реакция жителей Днепропетровска в 1949 г. на планы ликвидации Севастопольского некрополя (по материалам Государственного архива Днепропетровской области) // Спадщина: збірник наукових статей / Упорядник Н.Л. Юзбашева; ред. Н.В. Киру - С. 298-313.

12. Круглий стіл «Олександр Поль та питання увічнення його пам'яті у м. Дніпрі», м. Дніпро 23 грудня 2016 р. Інформаційний лист.

13. Лазебник В. В поисках дома Поля (к 175-летию со дня рождения А.Н.Поля) // Новый город. №8 (24), 2007. – С. 54-59;

14. Лойк В.І., Кавун М.Е. Севастопольський парк міста Дніпропетровська – місце поховання жертв Голодомору 1932-1933 // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 5. – С. 123-138.

15. Машуков В.Д. Севастопольское кладбище // Воспоминания о городе Екатеринославе (1886-1910 годы). – Екатеринослав, 1910. – С. 15-19.

16. Меморандум про співпрацю представників органів місцевого самоврядування м. Дніпра та представників наукових, музейних і громадських організацій м. Дніпра – учасників круглого столу «Олександр Поль та питання увічнення його пам'яті у м. Дніпро» від 23.12.2016 р.

17. Отчет Екатеринославского Английского клуба за 1910 год: С 1-го нояб. 1909 г. по 1-е нояб. 1910 г. – Екатеринослав, 1910. – 18 с.;

18. План города Екатеринослава со списком улиц, по полицейским частям 1913 г.;

19. План города Екатеринослава 1915 г. Приложение к справочной книге «Весь Екатеринослав». – Екатеринослав: Тип-литография Л.И. Сатановского, 1915;

20. План Старого і Нового кладовищ на плані міста Катеринослава кінця 1880-х рр. // Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. – С. 128-129;

21. План 1-й полицейской части г. Екатеринослава 1904 г. Приложение к справочной книге «Весь Екатеринослав». – Екатеринослав: Тип-литография Л.И. Сатановского, 1904;

22. Приднепровье на 1912 год. – Екатеринослав, 1911. – Алфавитный указатель фамилий и адресов лиц, помещенных в списке учреждений Екатеринославской губернии. – 49 с.;

23. Ревский С.Б. Формирование и развитие исторического центра г.Днепропетровска// Памятники русской архитектуры и монументального искусства. – М: «Наука», 1983. – С. 262-279;

24. Синявский А. А.Н. Поль (биографический очерк) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год I. – Екатеринослав, 1904. – С. XIII-XIV.

25. Синявский А. Александр Николаевич Поль (Биографический очерк к открытию здания Областного музея его имени). – Екатеринослав: Тип-я С.И. Барановского, 1905. – XXX-XXXIII.

26. Стародубов А.Ф., Самодрыга В.В., Иванов С.С. Память истории. – Дніпропетровськ, 2003. – 372 с.

27. Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. – 280 с.

28. Стегній, О. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення / О. Стегній // Український соціум. – 2004. – № 2(4). – С. 62-74.

29. Схематичный план губернского города Екатеринослава. 1913 г. составленный под наблюдением городского землемера К.Н. Хмелевского // Андрущенко Н.П., Кавун М.Э., Лопатюк Н.А. и др.; Под общей ред. Н.Н. Кондель-Перминовой / Днепропетровск. Архитекторы. – Киев: Идательский дом А+С, 2006. – С. 74-75.

30. Часовня, в память защитников Севастополя погребенных в Екатеринославе // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. (изд. Екатерин. Губернск. Статистического комитета). – Екатеринослав: Тип-я Я.Чаусского, 1864. – С. 247.

31. Шмаков И.А. А.Н. Поль. Некролог // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1890. - № 53. – С. 1

32. Яворницкий Д.И. Памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1890. - № 59. – С. 1;